

افضل الملک و روایت سوگواری در مشهد قدیم

● ساختار شکلی عزاداری در مشهد عصر پساصفویه اطلاعات ما درباره شیوه برگزاری عزاداری در حرم رضوی، طی دوران پساصفویه به نسبت گسترده است. اسناد زیادی در این باره وجود دارد که می‌توان در بررسی تاریخی این موضوع به آن‌ها استناد کرد. قدیمی‌ترین سند مربوط به عزاداری در حرم رضوی، مربوط به سال ۱۰۱۲ قمری و تعطیلی حمام «آنچه» به مناسبت ایام سوگواری دهه نخست محرم است که امروزه با شماره ۴۲۲۳۵ در مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.

این سند نشان می‌دهد که شیوه عزاداری در آن زمان، انتظام و شیوه برگزاری خاص خود را داشت و از نظر شکلی، دارای فرایندی پیوسته و آراسته بود؛ آن‌گونه که برای برگزاری آن، باید بازارها و اماکن عمومی را تعطیل می‌کردند. از دیگر برنامه‌هایی که در مراسم عزاداری مشهد مقدس و حرم رضوی مورد توجه بود و هزینه آن از محل نذورات و موقوفات تأمین می‌شد، مراسم «نخل بندی» بود که امروزه نمونه‌های مشابه آن در برخی شهرهای ایران مانند یزد، قابل رؤیت است.

در آنجا مراسم نخل بندی که حدود ۵۷ سند درباره اجرای آن در مرکز اسناد آستان قدس وجود دارد، عموم هزینه‌ها از محل نذورات و موقوفات مطلقه حرم رضوی تأمین می‌شد. آداب پذیرایی از عزاداران نیز، شیوه‌نامه خاص خودش را پدیدآورد. در دوره پساصفویه، استفاده از خوراکی‌هایی مانند شربت آلبیمو، قهوه و نیز، اطعام در حجم محدود، معمولاً متداول بود و همه ساله از محل موقوفات، هزینه آن تأمین می‌شد. این رسم در دوره قاجاریه، با استفاده از جای و قلیان تکمیل شد و در این زمینه، علاوه بر سند، حتی تصاویر قابل بررسی و استنادی وجود دارد.

از دیگر بخش‌های مهم عزاداری که باید مورد توجه ویژه قرار می‌گرفت، بخش تأمین روشنایی بود که مبحثی گسترده در ساختار شکلی برگزاری عزاداری ماه‌های محرم و صفر در حرم رضوی و شهر مشهد است. در میان ایرانیان، روشن کردن چراغ برای درگذشتگان، نوعی یادبود ویژه و احترام فوق‌العاده بزرگ است. این امر تا حد زیادی در بسیاری از وصیت‌ها و وقفنامه‌ها، به موضوع روشن کردن چراغ بر سر مزار متوفی اشاره شده است. به همین دلیل، در ایام سوگواری اهل بیت^ع، به ویژه در ماه‌های محرم و صفر، معمولاً به طوری گسترده از روشنایی برای آرازداد و ویژه استفاده می‌شود و این مسئله، در حجم بالایی از وقفنامه‌های قدیمی شهر مشهد و حرم رضوی، به چشم می‌خورد.

یکی از گزارش‌های بسیار مهم درباره شیوه برگزاری عزاداری در حرم مطهر که در آن نشانه‌های مهمی از کاربری روشنایی در عزاداری وجود دارد، گزارشی است که غلامحسین خان افضل الملک کرمانی در کتاب «ظفرنامه عضدی» و روایت می‌کند. گزارشی که علاوه بر جذایب‌های محتوایی، به یکی از رسم‌های دربرین عزاداری در مشهد و حرم رضوی، ذیل موضوع روشنایی اشاره دارد، رسم شمع‌گردانی قبل اینکه بخواهیم درباره این رسم صحبتی داشته باشیم و گزارش افضل الملک را با هم مرور کنیم، بد نیست کمی با راوی این گزارش آشنا شویم.

● افضل الملک و روایت جالب او میرزاغلامحسین خان افضل الملک، فرزند مهدی خان، اصالتاً شیرازی و از نوادگان کریم خان زند بود و نسبش با سه واسطه به مؤسس دودمان زندیه می‌رسید البته این مسئله نیازمند بررسی و مذاقه بیشتر است. غلامحسین خان در ۲۵ محرم

عکسی از عزاداری زائران امام رضا^ع در حرم مطهر مربوط به ایام محرم در دوره قاجار/ عکاس نامعلوم

مرضیه ترابی تاریخ برگزاری مراسم عزاداری در شهر مشهد، احتمالاً با تاریخ ایجاد آن یکی است؛ یعنی سوگواری بر مصائب اهل بیت عصمت و طهارت^ع در این شهر که ۱۶۰۰ سال قدمت دارد و طبیعتاً در این ۱۲۰۰ سال، تغییرات زیادی را در شیوه و شکل برگزاری پشت سر گذاشته است. در واقع تا پیش از آغاز دوره صفویه، اجتماعات مربوط به عزاداری بسیار محدود بود. سخت‌گیری‌هایی در این مورد از سوی برخی حکام هر دوره اعمال می‌شد که اجازه نمی‌داد شیعیان با آزادی کامل مراسم سوگواری بر مصائب ائمه اطهار^ع را برگزار کنند. این محدودیت‌ها البته در دوره حکومت سربداران (نخستین حکومت دارای پشتوانه عقاید شیعه اثنی عشری در ایران)، در حدود سال ۷۶۰ قمری کاهش یافت. اما پس از آن تا ابتدای دوره صفویه، هم چنان باقی بود. در دوره صفویه، روند برگزاری عزاداری‌ها از منظر شکلی، دچار تغییر اساسی شد. شیوه‌های برگزاری و آداب و رسوم عزاداری، براساس فرهنگ هر منطقه شکل گرفت و به تدریج، مجموعه‌ای از فرهنگی غنی پدید آمد که در ساختارهای عقیدتی جامعه ایرانی ریشه داشت و گاه از سوی مردم دیگر سرزمین‌های اسلامی نیز وام گرفته می‌شد. ایرانیان که اقامه عزاداری در سوگ ائمه اطهار^ع را از شعائر بزرگ دینی می‌دانستند، در برگزاری آن از تمام ظرفیت فرهنگی‌شان بهره بردند. برخی آداب و شیوه‌های عزاداری، مانند زنجیرزنی، نخل بندی و... در تمام کشور استفاده می‌شد و برخی دیگر مانند آیین «گل مالی» در نقاطی مانند لرستان محدود و محصور ماند و توسعه چندانی پیدا نکرد.

سال ۱۲۷۹ قمری (۱۶ مهر ۱۲۳۴ خورشیدی) در شهر کرمان دیده به جهان گشود. او در فراگیری علوم عقلی، نقلی و ادبیات، توانمندی فوق‌العاده‌ای داشت، به زبان عربی مسلط بود و این تسلط او را می‌توان از فرازهای گوناگون کتاب «ظفرنامه عضدی» شناخت. افضل الملک در جوانی به خدمت دولت درآمد، چهارده سال در دارالترجمه ناصری کار کرد و وظیفه‌اش، ترجمه متون عربی بود.

او مورد توجه شاه قرار گرفت و در برخی سفرهای ناصرالدین شاه، مانند سفر سال ۱۳۰۱ قمری به کلاردشت، هزارچم و کجور، با شاه قاجار همراه شد و در پایان همان سال، همراه با عضدالدوله به مشهد آمد و به هشت ماه، ندیم و مشاور نایب‌التولیه آستان قدس بود. این زمان مصادف با دوران حکومت رکن‌الدوله بر خراسان است. افضل الملک بعدها پیشکار مالی قم، ساوه و زند شد و در سال ۱۳۰۷ قمری، دوباره همراه با رکن‌الدوله به خراسان بازگشت. از این به بعد، افضل الملک در بیشتر مأموریت‌های رکن‌الدوله در نقاط مختلف ایران مانند کرمان، همراه وی بود. او در اواخر دوره مظفرالدین شاه، به تدریج از امور دولتی فاصله گرفت و به پژوهش و نگارش پرداخت. وی سرانجام در ۲۳ محرم ۱۳۴۸ قمری (۱۳۰۸ خورشیدی)، در ۷۴ سالگی دارفانی را وداع گفت. کتاب «ظفرنامه عضدی» حاصل سفر سال ۱۳۰۱ قمری افضل الملک به مشهد رضوی و حضور وی در این شهر مقدس، طی سال ۱۳۰۲ قمری است. این دوران، مصادف با عصر ناصرالدین شاه است. افضل الملک در این اثر، جزئیات کامل سفر خود را آورده و حتی از خیر نامه‌ها و اشعاری که در این دوره نوشته است، نمی‌گذرد. از ویژگی‌های

این گزارش به نسبت طولی، برداختن به جزئیات است. افضل الملک گزارشی مبسوط از فعالیت مهمان‌سرای حضرتی در این دوره ارائه می‌کند که شاید در کمتر منبعی بتوان روایتی چنین دقیق و کامل از آن یافت. او برای مدتی در یکی از حجره‌های شمالی صحن عتیق، روبه‌روی گنبد طلا اقامت کرد و در همین زمان، گزارش شب ۲۹ ماه صفر سال ۱۳۰۲ قمری (۲۸ آذر ۱۲۶۳ خورشیدی - ۱۴۲ سال پیش) را به رشته تحریر درآورد.

● شرحی بر گزارش افضل‌الملک

میرزاغلامحسین خان در متن گزارش خود می‌نویسد: «در شب ۱۲۹ این ماه که قتل (شهادت) حضرت رضا علیه‌التحیه و‌الثناء است چنان‌که معمول بوده، صحن را و حجرات و غرفات را به حکم شاهزاده [رکن‌الدوله] چراغان کرده به قدر هفتصد نفر از خدام و صاحب‌منصبان آستانه مبارکه هر یک شمععی گچی روشن کرده به دست گرفتند و در جلوی ایوان دور تا دور به طریق مربع مستطیل صف کشیدند و شاهزاده [رکن‌الدوله] حضور داشت، خطیبان خطبه خوانده لوازم عزاداری به جا آمده [و سپس] متفرق شدند. اجزای دفترخانه مبارکه آستانه مقدسه و بعضی از سرتیپان را شاهزاده دعوت نموده از کارخانه (مهمانسرا) رضویه در آستان قدس نشان، صرف شام نمودند. امتداد این مجلس تا هفت ساعت از شب گذشته بود.» در این گزارش کوتاه، چند نکته مهم و قابل بررسی وجود دارد: نخست: رسم شمع‌گردانی که در متن گزارش به آن پرداخته می‌شود، احتمالاً در اوایل دوره قاجار ایجاد شد، هر چند که گزارشی درباره برگزاری آن

تصویری خاص از نخستین دبیرستان تاریخ ایران

ساختمان شهرداری و در منزل «انیس‌الدوله» (همسر سوگلی ناصرالدین شاه) افتتاح شد و در تأسیس آن افرادی مانند یحیی دولت‌آبادی، جعفرقلی خان نیرالملک، محمدعلی فروغی (ذکاءالملک)، ابوالحسن فروغی، میرزا محمودخان احتشام السلطنه (رئیس کل مدرسه) و علی‌خان ناظم ناظم‌العلوم (مدیرکل مدرسه) دخیل بودند. در این مدرسه، یحیی دولت‌آبادی در زندگینامه خود، «حیات یحیی» به تأسیس این مدرسه که می‌گوید فضا را برای تحصیل

خورشیدی و با خودکار قرمز اضافه کرده و در واقع، افزوده‌ای بر حاشیه قدیمی نوشته شده بر عکس است که ظاهر خود «اعلم السلطنه» آن را به رشته تحریر درآورده. در حاشیه قدیمی عکس چنین آمده: «عکس یکی از کلاس‌های مدرسه علمیه است که در تاریخ شعبان ۱۳۱۸ هجری قمری افتاده است... [نخستین] از اساتذ [بنده / شیخ عبدالجواد / ذکاءالملک، [ایستاده از راست] محمد صفی‌خان ناظم‌العلوم / مرحوم میرزا کاظم‌خان دایر رئیس مدرسه».

کودکان خوش‌قریحه و البته کم‌بضاعت ایرانی، فراهم‌کننده اشاره کرده‌است. در مدرسه علمیه، به هر کلاس، یک «سطح» گفته می‌شد. در این تصویر دانش‌آموزان «سطح پنجم» دوره ابتدایی را می‌بینید. عکس در شعبان سال ۱۳۱۸ قمری (آذرماه ۱۲۷۹ خورشیدی) توسط «آنتوان بیورگین»، عکاس مشهور و گرجی‌تبار آن دوره برداشته شده. توضیحات حاشیه عکس موجود در بایگانی کتابخانه دانشگاه تهران را دکتر «هوشنگ اعلم» (دانشنامه‌نویس، ادیب و زبان‌شناس معاصر، درگذشته ۱۳۸۶ خورشیدی)، فرزند «نصرت‌الدوله اعلم السلطنه» در سال ۱۳۸۳

وقتی آب قنات سناباد از دل حرم می‌گذشت

گروه تاریخ و هویت‌یابها به پهلو افتاده است و تابستان نزدیک است. اما آفتاب گرمش از دربی‌بهبشت، تیغ از نیام برکشیده است و هرروز هم تنورش داغ‌تر می‌شود. جدای از مشهدی‌ها، زائران امام رضا^ع را چه کنیم حال‌اکه خبرها همه از خشک‌سالی دشت خراسان می‌گویند و بی‌آبی شدید امسال؟ همین خبر هم سبب شد بپرسیم راستی در گذشته، آب آشامیدنی و وضوخانه حرم با وجود این همه زائر چطور تأمین می‌شده است؟ برابر اسناد، نخستین آبی که در بقعه رضوی استفاده شده، آب قنات سناباد بوده است. عزیزا... عطاردی در کتاب «تاریخ آستان قدس رضوی» می‌نویسد: «قنات سناباد که ذکر آن در اشعار و ادبیات فارسی و عربی آمده، در قرون اولیه پس از دفن پیکر امام رضا^ع در مشهد، زائران را سیراب می‌کرده است. آب این قنات در اماکن و بیوتات حرم مطهر جریان داشته و روایت است که پیکر امام هشتم^ع را در آن غسل داده‌اند». پس از آنکه مشهد بزرگ‌تر می‌شود و توسعه می‌یابد، قنات‌های دیگری هم ساخته می‌شود که در کنار قنات سناباد، می‌شوند تأمین‌کننده آب مصرفی در حرم مطهر. همچنین اسناد نشان می‌دهد در گذشته، سنگاب‌هایی در وسط صحن می‌گذاشتند و آن‌ها را بر آب از آب می‌گردند و زوار از آن می‌نوشیدند. یکی از آن سنگاب‌ها که سلطان محمد خوارزم‌شاه به حرم مطهر اهدا کرد، هم اکنون در موزه آستان قدس رضوی خودنمایی می‌کند.

● اهدای سنگاب نادری به حرم مطهر رضوی

در زمان صفویه، شهر مشهد بازم توسعه پیدا می‌کند، آن‌چنان که آب قنات‌ها کفاف زائران و ساکنان رانمی‌دهد. از این‌رو شاه عباس صفوی آب چشمه‌گیلاس را از شش فرسنگی مشهد مقدس می‌آورد و از طریق بالاخیابان وارد صحن می‌کند. روایت است آب این چشمه بسیار زیاد بوده، به طوری‌که علاوه بر شرب اهالی به مصرف کشاورزی هم می‌رسیده است. در زمان افشاریه، نادرشاه سنگاب بزرگی را از هرات می‌آورد و شخصی به نام اسماعیل، آن سنگاب را توسط صحن کهنه می‌گذارد و گنبدی از طلا هم روی آن بنا می‌کند که هنوز هم وجود دارد. برای حوض اسمال طلا(اسماعیل طلایی) در دوران پهلوی، شیرهایی نصب می‌کنند تا زائران بتوانند از استفاده آن‌ها از طرف با لیوان از آن آب بردارند. رعایت مسائل بهداشتی، اصلی‌ترین دلیل این اقدام بود.

● استفاده از آب نهر نادری

عطاردی در بخش دیگری از کتاب «تاریخ آستان قدس رضوی» درباره تأمین آب حرم می‌نویسد: «سابقاً در وسط صحن کهنه و بست پایین خیابان، آب‌انبارهای بزرگی ساخته بودند که شب‌ها، آب نهر خیابان (نهرنادری) را در آن‌ها جاری می‌کردند تا مردم و زائران از آن استفاده کنند و ما خود در هنگام تحصیل در مشهد مقدس، از این آب‌انبارها استفاده می‌کردیم. ستاها با مشک از آب‌انبارها آب می‌آوردند و دراختیار زائران قرار می‌دادند.»

● کندن چاه در حرم مطهر، برای تأمین آب آشامیدنی زائران

برابر گفته عطاردی، اوایل دوره پهلوی در وسط صحن نو و صحن موزه، چاه‌هایی حفر می‌شود، «در حرم از آب چاه هم استفاده می‌شد؛ مخصوصاً در حوض‌های صحن‌های مطهر از آب چاه استفاده می‌شد. ولی اکنون شهر لوله‌کشی شده و آب لوله‌کشی در اماکن مقدس هم جریان دارد و آب همواره در دسترس زائران قرار دارد، هم برای آشامیدن و هم برای طهارت و وضو گرفتن.»

● نصب نخستین آب‌سردکن‌ها در حرم و ساخت وضوخانه

عطاردی همچنین در خاطراتش که اوایل دهه ۷۰ قمرن ۱۴ خورشیدی نوشته است، از نخستین وضوخانه‌های حرم مطهر نام می‌برد و چنین توضیح می‌دهد: «در صحن‌های مطهر و بست‌ها، آب‌سردکن‌های متعددی نصب گردیده و مردم، آب سالم و بهداشتی و گوارا و خنک می‌آشامند و رفع عطش می‌کنند. در ایام تابستان که هوای مشهد مقدس گرم می‌شود، قالب‌های یخ به‌طور فراوان در دسترس زائران می‌باشد و همگان با سهولت می‌توانند از آب سرد استفاده کنند. برای طهارت و وضو نیز مراکز متعددی در صحن‌ها و بست‌ها ساخته شده است. علاوه بر این، در صحن کهنه و صحن نو و صحن جمهوری اسلامی و در چهار بست آستانه مقدسه، حوض‌های بزرگ و کوچکی ساخته شده که مردم از آن‌ها هم آب می‌آشامند و هم برای تشریف به حرم مطهر و خواندن نماز و دعا وضو می‌گیرند. همچنین در کنار بست‌ها و صحن‌ها، محل‌هایی برای طهارت و وضوی زائران ساخته شده و اکنون دراختیار زائران قرار گرفته است. آستان قدس، دو محل جدید برای وضو و طهارت در قسمت شرقی و غربی صحن جامع رضوی بنا نموده که درحال پایان می‌باشد. این وضوخانه‌ها از نظر بهداشتی و رفاه حال زائران با درنظر گرفتن محیط و کثرت جمعیت، بنا گردیده و در آینده همه وضوخانه‌ها در صحن‌ها و اماکن، بسته خواهند شد و زائران به اینجا خواهند رفت. در این وضوخانه‌ها حمام سرد و گرم هم برای استفاده زائران ساخته شده است»

سکه سیمین اردشیر بابکان

گروه تاریخ و هویت‌یابها سکه نقره‌ای اردشیر بابکان، بنیان‌گذار شاهنشاهی ساسانی، از ارزشمندترین آثار به‌جامانده از آغاز این سلسله است. در پشت این سکه، نقش آتشدان مقدس در آیین زرتشتی دیده می‌شود که در کنار آن عبارت «آتش اردشیر» حک شده است. آتش در آیین زرتشتی نماد پاکي، روشنایی و راستی بوده و حضور آتشدان بر سکه‌های ساسانی، پیوند حکومت با باورهای دینی آن دوران را نشان می‌دهد. این سکه علاوه بر ارزش اقتصادی، منبعی مهم برای شناخت هنر، مذهب و ساختار سیاسی ایران دوره ساسانی محسوب می‌شود.